

Socialna kognicija: zgodovinsko ozadje

VELKO S. RUS

Socialna kognicija je sorazmerno nov koncept v socialni psihologiji. Po Taylorju (1981) je socialna kognicija leta 1981 "obhajala" šele 5. obletnico.

Kaj je pravzaprav kognicija in kaj je socialna kognicija? Kognicija je aktivnost (spo)znanja: gre za doseganje, organizacijo in uporabo znanja.

V kognitivni psihologiji obstaja nekaj centralnih pojmov: med njimi sta tudi pojma reprezentacije in procesiranja. Glede pojma reprezentacije v socialni psihološki literaturi ponavadi zasledimo, da je to nekaj, kar nadomešča nekaj drugega. V kognitivni psihologiji se namreč glavni interes ne usmerja na fizične, temveč na kognitivne oz. mentalne entitete. Odnos med fizičnimi in kognitivnimi entitetami se včasih primerja celo z odnosom med "hardware-om" in "software-om". Za modele reprezentacij v socialni psihologiji je poleg tega značilno, da vključujejo številne tipe: propozicije, relacijske mreže, digitalne matrike, multikomponentne vektorje itd..

V kognitivni psihologiji so reprezentacije strukturalni vidik, procesiranje pa funkcionalni vidik. Psihologijo pri tem zanimata vsaj dva nivoja procesiranja. Prvi je izključno kognitivni nivo. Drugi pa je raven, kjer miselni procesi motivirajo akcijo.

Kako pa je z definicijo socialne kognicije? Srečujemo se npr. z opredelitvijo, da je socialna kognicija karkoli, kar izraža posameznikov kognitivni odnos do socialnega sveta (Taylor, 1981). Nekateri avtorji pa socialno kognicijo ločijo od socialno kognitivne psihologije. Socialna kognicija naj bi poudarjala vlogo *kognicije* pri socialnih pojavih. Socialna kognitivna psihologija pa naj bi poudarjala vlogo kognicije pri *socialnih* pojavih. Morda je primernejša definicija, ki pravi, da je za socialno kognicijo značilno raziskovanje kognitivne strukture in procesov, ki predstavljajo osnovo percepcije.

Socialna kognicija kot pomemben novi tok v socialni psihologiji ima dva zgodovinska izvora: asociacionističnega in konstrukcionističnega. Prvega zanima, kako opazovalec kombinira percipirane elemente realnega sveta. Konstrukcionizem pa se sprašuje, kako se pri opazovalcu oblikujejo ideje o socialnem svetu.

Asociacionizem predpostavlja obstoj bazičnih enot. Te z asociacijskimi vezmi sestavlja večje enote. Asociacionizem lahko razdelimo na klasični asociacionizem in neoasociacionizem. Klasične principe asociacionizma je v 3. stoletju pred našim štetjem formuliral že Aristotel. Uvedel je asociacionistična načela podobnosti in kontrasta, stičnosti, podobnosti in dobre oblike. Njegovi komentarji v zvezi z zadnjim načelom so relevantni celo v zvezi z modernimi teorijami shem.

Angleški asociacionisti (Berkeley, Hobbes, Locke) so sprejeli Aristotelove principe asociativnosti, vendar pa so zanemarili Aristotelov dinamični model "aktivnega duha" in njegovih funkcij. Na tovrstno izročilo pa se je oprl Ebbinghaus. V njegovih preskusih so cnote spomina predstavljali nesmiselni zlogi. Opazil je, da je pomnjenje zlogov odvisno od števila ponovitev in da je priklic odvisen od stičnosti. Ebbinghausov asociacionizem je predpostavljaj nekakšno minimalno pojmovanje kognitivne strukture. Ni več temeljil na preprostih asociativnih diadah. Glede na procesualni vidik pa je Ebbinghaus vpeljal asociativna načela ponavljanja, stičnosti, intenzivnosti interesa, individualne razlike in pomen vsebine. Nesmiselne zloge je uporabljal kot stimulse ravno zato, da bi kontroliral vpliv zadnjih treh dejavnikov. Manipuliral je s faktorjem ponovitev in stičnosti.

Asociacionizem se je nadaljeval v behavioristični verziji, na začetku najprej po znanem kalupu S - R (dražljaj - odgovor). Za razliko od zgodnjega behaviorizma je kasnejši behaviorizem poudarjal pomen t. im. mediacijskih odgovorov kot intervenirajočih spremenljivk med dražljajem in reakcijo. Z mediacijskimi odgovori se je v kasnejšem behaviorizmu pojavil nekakšen ekvivalent pojma "ideje". Hkrati pa so se asociacionistični principi začelo enačiti z zakoni klasičnega pogojevanja. Behavioristična verzija asociacionizma je tako ustoličila predvsem pasivne procese psihološkega funkcioniranja.

E. L. Thorndike in J. B. Watson sta behavioristični pristop na svoj način okrepila tako, da sta pri pojmu učenja poudarjala predvsem moč asociacij med S in R.

Pri zgodnjem behaviorizmu je učenje nekakšen mehanični proces, kjer so pomembni uspešni odgovori (R), ki se utrjujejo (ojačujejo) s ponavljanjem ali nagradami.

Vendar pa behaviorizem v svoji začetni obliki v 20. stoletju ni ravno pridobil na priljubljenosti. Ravno nasprotno: zaradi vztrajnega zavračanja t. i. mentalnih konceptov, kot so npr. ideje, so njegove omejenosti postajale vse bolj očitne. Ta očitnost je bila še zlasti izrazita pri "neobservabilnih intervenirajočih spremenljivkah", brez katerih npr. ni možna razlaga lingvističnih fenomenov. Kasnejše kritike so poudarjale tudi behavioristično pomanjkljivost v zvezi z različnimi nivoji organizacije, ki presega sukcesivno členovitost S - R parov. (Piagetovi izsledki npr. ne temeljijo na teoretski konceptiji atomiziranega asociacionizma). Zgodnji asociacionizem povrh vsega ni uspel v obrazložitvi svoje bistvene predpostavke: povezave elementov. Način njihove povezave je nampreč ostala skrivnost. Zato so nekateri poudarjali, da ima (je imel) klasični asociacionizem zgolj vrednost deskriptivne analize. Nadaljni psihološki razvoj je šel zato naprej ali v zapuščenje asociacionizma in prevzemanje novih konceptov, ali pa v nadaljnji razvoj teorije asociacionizma.

Večina neoasociacionističnih teorij, ki so neodvisno nastajale v kognitivni psihologiji, je skušala preseči pomanjkljivosti t. im. tradicionalnega asociacionizma. Večina teh teorij se navezuje na tradicijo in izkušnje teorije učenja. Bolj kot percepcijo in višje psihološke procese poudarjajo pomen spomina. Različnim neoasociacionističnim teorijam je skupno predvsem to, da govorijo o modelih asociativnih mrež, ki imajo skupne strukturalne in procesualne vidike. Kognitivne strukture, to so različna asociativna vozlišča, povezana z asociativnimi vezmi, ki predstavljajo določeno organizacijo znanja.

"Vozlišča" predstavlja kognitivne elemente. Različni avtorji pa jih različno poimenujejo. Za Hayes - Rotha (1977) so to kogniti ("cogits"), za Collinsa in Loftusa (1975) pa so to koncepti, značilnosti ali poteze. Tako pri Hayes - Rothu kot pri Collinsu

so omenjeni elementi nekakšne osnovne, majhne enote. Drugi avtorji pa omenjajo posredujoče strukture (Anderson, 1980) oz. večje celote, kot so npr. t. i. inkluzivna shema (Anderson, 1980). Tudi pri neoasociacionističnih modelih se pojavljajo asociacije po stičnosti, podobnosti, pogostnosti in "novosti" (recency).

Temeljna značilnost procesov pa je asociativna moč. Ta je opredeljena kot funkcija pogostnosti in oddaljenosti (recency) izpostavljanja dražljajem. Številne neoasociacionistične teorije imajo svoj izvor v modelih računalniške simulacije.

J. Landman in M. Manis (1983) omenjata tri neoasociacionistične teorije, ki so imele najbolj pomemben vpliv na teorije socialne kognicije. To so: 1) teorija asociativne mreže Andersona in Bowerja (1983), 2) teorija širjenja aktivacije Collinsa in Loftusa (1975), 3) teorija zbiranja znanja Hayes - Rotha (1977).

V Anderson - Bowerjevem modelu so t.i. propozicije tiste, ki predstavljajo osnovne informacijske enote. Propozicije zajemajo eno ali več asociacij in so najmanjše enote pomena. Anderson in Bower omenjata različne vrste asociacij: asociacije tipa kontekst - dejstvo, čas - lokacija, relacija - objekt in subjekt - predikat.

Collins in Loftus pojmujeta spomin kot proces širjenja aktivacije na t.i. paralelni način. V njunem modelu vozlišča predstavljajo stimulirane koncepte, ki so povezani z asociativnimi potmi (pathways). Stopnja aktivacije je obratno sorazmerna funkcija števila povezav, ki naj bi bile zajete v aktivaciji. Tako za teorijo Andersona in Bowerja, kot za teorijo Collinsa in Loftusa je značilen t.i. "fan effect" (učinek pahljače) predikcije: večje je število dejstev, ki izhajajo iz nekega input koncepta, daljši je reakcijski čas, potreben za prepoznavanje, identifikacijo ali preverjanje določenega dejstva. Za ugotavljanje previlnosti trditve "Tulipan je roža" je po tej teoriji potreben daljši čas, kot za verifikacijo trditve "Tulipan je rastlina." Zakaj? Koncept "rastlina" zajema namreč več asociativnih povezav, kot pa pojem roža.

Collinsu in Loftusu se zdi paralelni tip spominskega iskanja ustrežnejši od serialnega. V prvem se namreč aktivacija širi simultano glede na "input koncept".

Tretja neoasociacionistična teorija, ki se je pojavila v socialni kognitivni psihologiji, pa je teorija Hayes - Rotha. (1977). Po njegovem mnenju se učni proces pojavlja kot rekurzivno ojačanje in zbiranje t.i. kognitivnih reprezentacij (cognit representations). Ti se kasneje združujejo v reprezentacije višjega reda. Hayes - Rothova teorija se "zgleduje" po Hebbovi teoriji zbiranja celic. Hebb je v svoji teoriji postuliral, da lahko ponavljajoča se aktivacija določene skupine nevronov eventualno pripelje do nove interakcije celic. Ena od pomembnih značilnosti "kognitiv" naj bi bila njihova spremenljivost. Kognitivni t.i. nižjega reda se zbirajo z asociacijami. Asociativna moč narašča s pogostnostjo in manjšo časovno oddaljenostjo aktivacije. Pri Hayes - Rothovi teoriji je pomembno naslednje: ko so informacije enkrat združene, je informacija o strukturi kot celoti lažje dosegljiva kot pa informacije o katerikoli delu te strukture. To se zgodi (po Hayes - Rothu) zato, ker dosegljivost kateregakoli dela integrirane strukture zahteva njeno predhodno razgradnjo (dekompozicijo). (Ljudje npr. vizuelno lažje identificirajo prezentirane besede, kot pa posamične črke, ki jih sestavljajo. Predpostavka o težnji dosegljivosti delov določene celote se imenuje dekompozicijska hipoteza.

Asociacionizem je bil deležen kritike predvsem s strani gestaltizma. Kot nasprotje pasivnega "posnemanja" stimulusa je gestalt pristop poudaril aktivno oblikovanje (konstrukcijo) znanja s strani tistega, ki znanje pridobiva. Iz asociacionistične perspektive je struktura videti elementaristična, relativno neorganizirana in kvalitativno

nespremenljiva. Konstrukcionistični pristop pa strukturo percipira kot kvalitativno spremenljivo, bolj holistično in organizirano. Bartlett je npr. že v tridesetih letih poudarjal, da je spomin bolj konstrukcija, kot pa "čista reprodukcija".

Asociacionizem percipira procesiranje predvsem kot pasivno, konstrukcionizem pa kot aktivno in odvisno od konteksta. Landman in Manis (1983) omenjata tri konstrukcionistične pristope, ki se izrazito ločijo od asociacionizma:

- 1) Gestalt psihologijo,
- 2) Bartlettovo teorije sheme,
- 3) Smithov organizacijski model.

Gestaltistična šola je pri asociacionizmu kritizirala njegov atomizem in zanemarjanje organizacije in forme. Pojavil pa se je tudi očitek v zvezi z ekonomičnostjo: množica elementov in zvez je lahko v določeni situaciji tudi bolj ali manj irelevantna, nepomembna. Gestalt smer je poudarjala, da je učenje razvoj, ne pa mehaničen proces. Tako ljudje kot živali pogosto (kognitivno) reorganizirajo situacijo z vpogledom, ne pa zgolj slučajno, oz. z metodo poskusov in napak. Za gestaltiste so glavni teoretični konstrukti "organizirane celote", ne pa neodvisni kognitivni elementi. Landman in Manis (1983) poudarjata, da je Kohler ločil med asociacionističnimi in gestalt celotami: zanj organizirane celote niso zgolj večje, ampak tudi kakovostno drugačne celote. Tudi gestalt pogled na proces je drugačen od asociacionističnega. Gestalt šola poudarja multiple in medsebojno odvisne kakovostne principe: procesi strukturiranja in organiziranja so odvisni, ne pa izolirani od drugih kognitivnih procesov. Reševanje problemov je tako odvisno od razumevanja, to je odvisno od priklica, itd..

Že Ebbinghaus je ugotovil, da na pomnenje vplivajo naslednji faktorji: ponavljanje, stičnost, vsebina pomnjenega, interes za vsebino in kulturne oz. individualne razlike v interesu za vsebino. Ebbinghaus se je ukvarjal predvsem s prvima dvema, Bartlett pa z ostalimi tremi faktorji. Zanj je vsak spomin pravzaprav konstruirajoč spomin. Kultura oz. socialno okolje (različne skupine) so tisti relativno stalen okvir (framework) institucij in navad, ki predstavlja "shematično osnovo" za konstruirajoč spomin (Landman in Manis, 1983). Sheme so pri Bartlettu tisti okvir, ki je aktiven in spreminjajoč. Bartlett je opazil, da ljudje obnavljajo tiste zgodbe, ki so nastale v drugačnem kulturnem okolju na ta način, da jih prilagajajo kulturnemu okvirju lastnega socialnega okolja. Pri tem so procesi spreminjanja povezani s kognitivnimi procesi percepcije, imaginacije in sklepanja. Če je spomin aktivna konstrukcija "pomensko višjih enot", ne pa zgolj pasivna reprodukcija, potem morajo tudi operacijski principi vsebovati aktivne, v osebnosti utemeljene procese. Zato je Bartlett klasičnemu principu asociacionizma dodal nove kakovostne principe. Eden takih je npr. konvencionalizacija (conventionalization). Gre za splošne proces, ki je podoben Piagetovemu principu asimilacije. Konvencionalizacija je aktivno spreminjanje novega materiala v skladu s kulturnimi konvencijami, navadami, normami in pričakovani populacije v določenem socialnem okolju. Asimilacija pa je ena glavnih vrst konvencionalizacije. To je prilaganje novih elementov, tako da ustrezajo obstoječim pričakovanjem. Ostale oblike konvencionalizacije pa so simplifikacija, elaboracija in retencija informacij, ki so relevantne glede na shemo in socialno konstrukcijo (social constructivness): pri tem se različni elementi združujejo v skladu z razvojno usmeritvijo skupine. Danes tudi moderni kognitivisti poudarjajo pomen nekvantitativnih principov v kogniciji. Za Bartletta je značilno, da je sprejel oba principa: asociacionističnega in konstrukcionističnega. V metodološkem pristopu pa je dajal prednost zadnjemu.

Z analognimi problemi strukture v psihološki percepciji se je tako kot Bartlett ukvarjal tudi E.E. Smith. V zvezi s strukturo Smith posnema neosociacionistični model: znanje se lahko shranjuje v asociativnih mrežah. Za Smitha je asociativni efekt "pahljače" (fan effect) nekaj paradoksalnega. Verifikacija določenih propozicij je po tej teoriji odvisna od števila asociacij, ki reprezentirajo določen pojav. Verifikacija je težja, če je asociacij več. Smith pa meni, da je to v nasprotju z zdravim razumom. Iz vsakdanjega izkustva vemo, da smo na odgovor na nekaj toliko bolj pripravljeni, kolikor več o tem vemo. Rešitev omenjenega paradoksa vidi Smith v organizacijskih mehanizmih, ki delujejo v najmanj treh tipih okoliščin: 1) ko lahko pride do razmejevanja v distrinktivne razrede, 2) ko lahko pride do integracije na osnovi prejšnjega znanja in 3) ko obstajajo natančno korelirani predikati. Smith močno poudarja aktivno naravo spomina. Pri spominu ima po njem zelo pomembno vlogo tudi razumevanje. Razumevanje je aktivnejši proces od pogostosti in neposrednosti aktivacije. Razumevanje in sklepanje imata po njem celo prednost pred t.i. pasivnim spominom.

Za dosedaj omenjene avtorje je značilno, da v okviru njihovih teorij koncepti na nižjih nivojih funkcionirajo kot kognitivne enote. Anderson (1980) pa skuša s svojim modelom ugotoviti, ali lahko sheme in skripte ("scripts") tudi na višjih nivojih funkcionirajo kot kognitivne enote. Zato je bistvena značilnost Andersonovega modela specifikacija kriterijev za odločanje o tem, ali določeni kognitivni kompleksi lahko obstajajo kot enote oz. celote. Do združevanja naj bi prihajalo tedaj, ko je v delujočem spominu serija elementov v korespondenci z obstoječo strukturo znanja. Novo "vozlišče" pri združevanju nastaja tako, da se v vozlišče povežejo prej nepovezane vezi - asociacije. Neosociacionistična teorija spomina se pri Andersonu pojavlja kot lingvistično strukturirana reprezentacija med koncepti in propozicijami. Tako kot Collins in Loftus, tudi Anderson (1980) kot temeljni problem svojega modela zastavlja odnos med jezikom in pomenom. Ker pa kognitivni kompleksi funkcionirajo kot enote - celice, gre za t.i. "vse ali nič učenje". To pomeni naslednje: če se pri učenju ali ponavljanju vsi elementi določene propozicije ali sheme obnašajo kot celota, potem shema oz. propozicija predstavlja kognitivno enoto. Pojem kognitivne strukture se je pri Andersonu razvijal od koncepta in propozicije k višjim enotam, kot so npr. sheme in skripti. Anderson prav tako dopušča možnost interakcije spominskih in višjih spoznavnih procesov.

Dosedanji prikaz nam v tem trenutku že omogoča medsebojno primerjavo temeljnih značilnosti asociacionizma in konstrukcionizma. Glede na strukturo oba pristopa predpostavljata višje in kompleksne enote, ki so sestavljene iz manjših enot. Nekateri neosociacionisti so začeli celo upoštevati nekatere gestalt principe: kompleksnejše kognitivne enote naj bi bile v določenem primeru kvalitativno drugačne od posameznih konstitutivnih elementov. Landman in Manis (1983) navajata naslednje značilnosti neosociacionističnih teorij: elementaristične reprezentacije bolj ali manj atomističnih elementov, ki jih povezujejo neodvisne vezi, pasivno procesiranje, ki je serialno, podvrženo pa je količinskim in mehanskim principom asociacij po stičnosti, pogostnosti itd..

Konstrukcionistične teorije oz. teorije shem pa postulirajo poseben tip reprezentacij višjega reda, v katerih lahko tudi prej neodvisni elementi izgubijo svojo neodvisnot. To se zgodi tedaj, ko se omenjeni elementi združujejo v t.i. kognitivne module višjega reda,

ki pa so kvalitativno drugačni kot posamezni konstitutivni elementi. Konstrukcionizem predpostavlja tak tip procesiranja, ki temelji na kakovostnih principih, kot so asimilacija, akomodacija, simplifikacija in izkrivljanje (distortion).

Za socialno kognitivno psihologijo je značilno, da skuša v svojem okvirju aplicirati tako asociacionistične kot konstrukcionistične principe.

Poleg principa podobnosti, frekvence (pogostnosti) in časovnega odmika naj bi na oblikovanje asociativnih mrež vplivalo tudi razpoloženje. Take teoretične predpostavke, ki so se pojavile v okvirju asociacionizma, pa so temeljile na širših definicijah kognicije. Ta področja kognitivne in socialne kognitivne psihologije pa so še vedno relativno neraziskana. Landman in Manis (1983) v zvezi z omenjeno problematiko navajata dva zanimiva pojava: "statedependent" in mood-congruity učinek. Prevedli bi ju lahko kot učinek odvisnosti od stanja in kot učinek kongruentnosti z razpoloženjem.

Priklic, ki je odvisen od stanja (state-dependent recall), je facilitiran za dogodke, ko je bilo razpoloženje ob učenju enako kot razpoloženje ob priklicu. Efekt kongruentnosti z razpoloženjem (mood-congruity effect) pa je po Bowerju (1981) facilitacija učenja zaradi sovpadanja razpoloženja pri učenju s (percipiranim) "emocionalnim tonom" stimulusa. Do razpoloženjsko-kongruentnega učenja oz. prilica prihaja npr. takrat, ko je učenje uspešnejše oz. priklic boljši. Razpoloženjsko - kongruentni efekt je npr. uspešnejše učenje oz. boljši priklic v primeru, ko je narava stimulusa v trenutku ekspozicije percipirana v emocionalni konsistenci z razpoloženjem v trenutku učenja. (O žalostnih ljudeh naj bi se v tem primeru naučili več, ko smo žalostni, kar pa je seveda vprašanje. Razpoloženje mora biti verjetno tako, da omogoča neko ustrezno psihološko funkcioniranje. Če temu ni tako, je lahko naše razpoloženje funkcionalno inhibitorno. V stanju hude depresije bomo npr. težko uspešnejši v učenju o depresiji oz. depresivnih ljudeh.

Po Bowerju (1981) se oba efekta pojavljata tako v zvezi z učenjem, kot v zvezi s spominom, imaginacijo, percepcijo samega sebe in socialnim sklepanjem.

Efekte v zvezi z razpoloženjem upoštevajo tudi nekateri konstrukti asociativnih mrež. Propozicije in koncepti naj bi bili kot posebna vozlišča s t.i. emocionalnimi vozlišči povezani z asociacijskimi vezmi. Aktivacija pa se skozi spominsko - emocionalno strukturo širi ustrezno z neo-asociacionističnimi principi asociativne moči in ustrezno z vozliščnimi intersekcijami.

Kljub vsem pa je socialna kognitivna psihologija najbolj izrazito in jasno povezana s konstrukcionistično smerjo, predvsem s teorijo sheme, katere začetnik je Bartlett.

Z opredelitvijo pojma "shema" pa se je v okvirju socialne kognitivne psihologije ukvarjalo še nekaj avtorjev. Hastie (1981) je shemo npr. opredelil kot abstraktno, generalno strukturo, ki vzpostavlja relacije med specifičnimi dogodki in entitetami. Sheme so drugod še opisane npr. kot kognitivne strukture predhodno organiziranega znanja, ki je abstrahirano iz izkušenj. Pri shemah se nadalje poudarja dimenzija generalno-specifično pri znanju. Največji konsenz pa se pojavlja v zvezi z naslednjimi značilnostmi sheme: sheme so kognitivne strukture, predstavljajo tako generalno kot specifično znanje, vplivajo na kognitivno procesiranje. Landman in Manis (1983) omenjata tudi naslednjo definicijo sheme Fiskeja in Limillea, ki vidno podčrtava razliko glede na asociativni pristop: 1) pri shemah gre bolj za procese konstrukcije, kot pa za nekakšno imitativno verodostojnost, 2) za abstrakcijo na različnih nivojih bolj, kot za enostavno zbirko podatkov, 3) za strukturo, ki temelji na izkustvu bolj, kot za strukturo,

ki je v celoti determinirana z genetičnimi faktorji ali pa zgolj z vplivi okolja, 4) pri shemah gre prav tako za afekte kot za procese sklepanja. -- Vendar pa nekateri teoretiki ne sprejemajo vključevanje afektov v "definijsko območje" sheme. Taylor in Crocker (1981) shemo npr. omejujeta na izključno kognitivno področje.

Landman in Manis (1983) menita, da je koncept sheme zelo inovativen in morda celo revolucionaren. Hkrati pa omenjata, da je še vedno pomanjkljivo oz. premalo natančno opredeljen (pojmovno torej ni preveč revolucionaren, op. a.).

Na drugi strani pa nekatere opredelitve shem postajajo skoraj vseobsegajoče. Hastie (1981) k opredelitvi shem šteje pojme kot: abstraktne hipoteze, skripte (scripts), načrti, prototipi, organizacijski principi itd.. Taylor in Crocker (1981) pa govorita o "okvirjih" (frames), prototipih in skriptah. Sheme, stereotipi, skripte in prototipi so pravzaprav modeli kompleksnejšega mišljenja. Kažejo pa na naraščajočo priljubljenost konstrukcionističnega pristopa. Ta je npr. prišel do veljave pri naslednjih vprašanjih: Kako se pri nekom organizira percepcija samega sebe? Kako lahko kognitivna organizacija znanja o samem sebi vpliva na procesiranje socialnih informacij? Ali se lahko socialna informacija kognitivno organizira in reorganizira na ta način, da se oblikuje kognitivna struktura višjega reda (shema), ki je kvalitativno različna od prvotne agregacije elementov? Kako socialna pričakovanja v zvezi z grupami (stereotipi) vplivajo na procesiranje informacij o članih teh skupin? Kako socialna pričakovanja v zvezi s situacijami in dogodki (skripte) vplivajo na procesiranje informacij v zvezi s temi dogodki? Kako se socialni dražljaji kategorizirajo in kako socialne kategorizacije (prototipi) vplivajo na procesiranje socialne informacije? (Landman in Manis, 1983). Eden prvih, ki se je ukvarjal s preučevanjem individualnih razlik v shematičnem strukturiranju in procesiranju, pa je bil Markus (1977).

Kot eden starejših konstruktov v socialni psihologiji, ki je bil podoben konstrukt sheme, je pojem stereotipa. Nekatero novejšo teorijo predpostavljajo, da lahko na oblikovanje stereotipov vplivajo čisto kognitivni faktorji. Prvotno se je namreč poudarjal predvsem emocionalni in obrambni značaj stereotipov. Stereotip se je definiral predvsem kot pretirano poenostavljena kategorična sodba, odporna na spremembe. Novejše definicije pa pomenijo (manjši) odmik od motivacijskih in psihodinamskih razlag, oz. premik k čistejšim kognitivnim faktorjem. Na žalost tudi v novejših trendih (čisto kognitivnih) obstaja nevarnost pretirano enostranskih razlag. Enostransko kognitivne teorije ne morejo konkurirati enostransko psihodinamskim (op.a.).

V novejšem pomenu besede pa se stereotipi obravnavajo predvsem v smislu shem kot gestaltov višjega reda, ki usmerjajo kognitivno procesiranje. Tudi Hastie (1981) omenja grupne stereotipe kot eno od vrst shem. Taylor in Crocker (1981) pa stereotipne koncepcije socialnih skupin uvrščata v razred shem socialnih skupin. Na zelo pomembno razlikovanje med člani, ki pripadajo "naši skupini", in člani, ki pripadajo drugim skupinam, oz. niso člani "naše skupine" je opozoril Tajfel. To razlikovanje je izrazil kot razlikovanje med "ingroup in outgroup". V seriji raziskovanj je ugotovil, da obstaja močna tendenca favoriziranja članov "naše skupine" (ingroup), te člane se bolj nagraduje in se jih percipira kot "boljše" od ostalih. Tajfelovo raziskovanje procesov kategorizacije se je nanašalo predvsem na tendenco podcenjevanja "outgroup" glede na "ingroup". Park in Rothbart (1982) pa sta poudarila še pomen t.i. "outgroup homogeneity" - homogenost zunanjih: medtem ko ljudje praviloma opažajo individualne razlike in druge variacije med člani "svoje skupine" ("med našimi"), pa člane drugih

skupin ("outgroup") percipirajo kot podvržene eni sami centralni tendenci. Med takimi člani opažajo zelo malo individualnih razlik. Lindville (1982) je poleg tega pokazal, da se "outgroup" percipira kot manj kompleksna od "ingroup".

Čeprav nekateri teoretiki socialne kognicije enačijo stereotipe in sheme, pa ta dva koncepta seveda nista sinonima. Stereotipe pa lahko prikažemo kot nekakšen pod-razred znotraj splošne kategorije shem. Diferencialne značilnosti med pojmom sheme in stereotipa so naslednje:

- 1) stereotipi vključujejo veliko višjo stopnjo afektivne in motivacijske dimenzije, kot katerikoli druga vrsta sheme,
- 2) stereotipi se nanašajo na osebe, ki so člani določenih skupin,
- 3) stereotipi poudarjajo pomen socialnega pri konstituiranju individualnega (privatnega) celo bolj kot koncepti shem pri avtorjih po Barteletu.

Konstrukt, ki v socialni psihologiji pomeni nekaj zelo novega, pa je pojem "skripte" (scripts). Koncept "scripta" se je razvil iz koncepta umetne inteligence. Šlo je predvsem za poskuse "procesiranja" razumevanja zgodb s pomočjo računalnika. Težilo se je k pridobivanju kompleksnejših, bolj dinamičnih in manj "racionalističnih" kognitivnih enot. Abelson (1976) je opredelil "script" kot koherentno sekvenco dogodkov, ki jih posameznik pričakuje in v katerih je on sam zajet ali kot udeleženec ali kot opazovalec. Prav tako kot sheme, so tudi skripte t.i. hipotetične strukture znanja. Prav tako kot sheme, tudi "scripte" vplivajo na kognitivne aktivnosti oz. funcioniranja. Abelson (1981) jih npr. opredeljuje kot sklope pričakovanj, oz. kot kognitivne strukture, ki v trenutku lastne aktivacije omogočajo organizacijo znanja v zvezi z določenimi situacijami. Abelson (1976) omenja tri tipe skript: 1) epizodične skripte (ki so specifična vinjeta), 2) kategorialne skripte (ki so medsebojno povezane vinjete, oz. celota vinjet) in 3) hipotetične skripte (ki so generalizirane skupine dogodkov z abstrahiranimi značilnostmi, ki so najbolj pomembne).

Za shemo in skripte je značilno, da imajo številne skupne, pa tudi različne elemente. Skripte so npr. veliko bolj povezane z vedenjem, kot pa je to značilno za veliko večino koncepcij v zvezi s shemami.

Tretji koncept, ki ga v socialni psihologiji omenjamo kot nekaj novega, je prototip. Kot sheme in stereotipi, tudi prototipi predstavljajo kognitivne strukture višjega reda. To so strukture, ki reprezentirajo in povezujejo informacije na splošnem in specifičnem nivoju. Prav tako tudi vplivajo na kognitivno procesiranje.

Hastie (1981) pa pravi, da je prototip tista vrsta kategorije, ki izraža centralno tendenco določenega razreda pojavov. Opredelitev očitno temelji na statističnem pristopu. Njena pomanjkljivost je npr. v tem, da ne poudarja izrecno, da gre za centralno tendenco "primerkov" določenega razreda. V tem smislu je modalni primerek razreda hkrati tudi prototip. Tak pojem prototipa ni isto kot pojem prototipa v smislu določenega modela. Kot model je prototip predvsem prvi, poskusni primerek neke bodoče serije. Na področju klasifikacije objektov se tako govori npr. o prototipu letal, avtomobilov, strojev, pohištva itd.. Prototip kot prvi, poskusni premerek ni nujno tudi najbolj pogosti primerek.

Na psihologijo t.i. klasifikacijskih sistemov so močno vplivale Roscheve raziskave na področju percepcije objektov oz. stvari. Roscheva se je namreč tudi na tem področju ukvarjala s pojmom prototipa. Pred njo so tovrstne raziskave zgledale približno tako, da so se izkale predvsem tiste značilnosti objektov, ki jasno razmejujejo primerke enega

razreda od primerkov drugega razreda. Šlo je za študije, ki so uporabljale predvsem arbitrarno definirane konceptualne kategorije. Določene objekte, ki so varirali v obliki, velikosti in barvi, so morale poskusne osebe uvrstiti v eno od kategorij. To so bile kategorije, ki so bile poimenovane arbitrarno. Ponavadi so bili to nesmiselni zlogi (COM in FED npr.). Poskusnim osebam so objekte prezentirali sukcesivno enega za drugim. Od njih so zahtevali, da vsak objekt uvrstijo v eno od kategorij. To je pomenilo, da so ga poskusne osebe poimenovala s COM in FED. Eksperimentator je pri poskusnih osebah ojačal tiste odgovore, ki so bili v skladu s predhodno izbranimi pravili kategorizacije (objekti določene barve, npr. COM, drugi objekti FED). Za kategorije, ki so jih preučevali na ta način, je bilo značilno, da so bile organizirane na tipično konjunktiven način: vsi primerki določene kategorije so imeli nek skupen atribut (vsi objekti enake barve) ali pa nekaj skupnih atributov (objekti, ki jim je skupna hkrati velikost in barva). Raziskovalce so pri tem zanimala vprašanja, kot je npr. hitrost, s katero se lahko obvladajo različni kategorialni sistemi, pa vprašanja treninga in njegovega transfera. Roscheva pa je svoje raziskave zastavila precej drugače. Namesto "umetnih", arbitrarno izbranih kategorij se je lotila kategorij t.i. realnega sveta. S tem je pravzaprav "priznala" obstoj jezika in njegovega pomena v psihologiji. Roscheva je tudi neke vrste psiholingvist, čeprav tega nikjer ni poudarjala. Njen pristop pomeni hkrati odstop od striktnega behaviorizma. Z upoštevanjem jezika se namreč nujno upoštevajo tudi mediacijski procesi. Tu pa je Roscheva nekoliko nejasna: kategorije po njenem mnenju izhajajo iz objektivnih značilnosti zunanjega sveta, ne pa iz kulturno in zgodovinsko pogojenih okoliščin njihovega "poimenovanja". Glede vrste dražljajev, ki se uporabljajo v raziskavah E. Rosheve, pa je treba opozoriti še na eno posebnost. Raziskovalci pred njo so operirali predvsem z "ortogonalnim univerzumom stimulusov". To pomeni, da so bili dražljaji med seboj izključujoče različni, razen pri tistih atributih, ki so bili vsem dražljajem skupni. Med različnimi dimenzijami stimulusov ni bilo nobenih relacij. Rosheva pa nasprotno poudarja, da je za dražljaje zunanjega sveta značilna zelo jasna korelacijska struktura. Tretji vidik, ki je značilen za Roschevo in ki jo loči od predhodnih raziskovalcev, pa so kriteriji klasifikacije objektov. Meni, da se kategorije zelo pogosto organizirajo okoli prototipov, ki so tipični in visoko reprezentativni primerki določenega splošnega razreda. (Klasični kriteriji klasifikacije predpostavljajo, da imajo vsi primerki določenega razreda vse attribute, značilne za določeno kategorijo, kategorije pa so med seboj zelo jasno razmejene). Prototipični pristop ponuja dve dimenziji kategoriziranja: Horizontalno in vertikalno. Glede na horizontalno dimenzijo so lahko primerki bolj ali manj prototipični člani določene kategorije. Vertikalna dimenzija kategorizacije pa pomeni raven posploševanja, ki ga zajema kategorija. Pri Roschevi se pojavljajo predvsem trije nivoji inkluzivnosti oz. abstrakcije. Najbolj abstrakten nivo je t.i. superordiniran, naslednji nižji je intermediacijski oz. bazični, "najbolj spodaj" pa je najbolj konkreten oz. subordiniran nivo. Zdi se, da je za vsakdanjo kategorizacijo najbolj primeren srednji, oz. bazični nivo. Najustreznejši je zaradi svoje kombinacije specifičnosti in splošnosti. Kako pa lahko koncept prototipa primerjamo z drugimi "kognitivnimi modulu višjega reda"? Taylor in Crocker (1981) in Hastie (1981) poudarjajo, da je pojem prototipa podoben in kompatibilen s pojmom sheme. Taylor in Crocker opozarjata npr. na podobnost v hierarhični strukturi: pri prototipih oseb so poteze (intraverzija inteligentnost itd.) tiste, ki zavzemajo najnižji nivo abstrakcije, specifična vedenja in atributi pa zavzemajo

najnižji nivo. Obstaja tudi direktna zveza med prototipi in pojmom sheme. Abelson (1981) tako poudarja, da je prototipični "script" tisti, ki zajema čimveč izkustveno najbolj pogostnih dogodkov. Abelson prav tako predpostavlja, da se lahko prototipičnost "script"-ov reliabilno ocenjuje. Njegov računalniški model obravnava kategorije in kategorizacijske procese kot neločljive od znanja in procesov sklepanja. Cohen (1981) pa je kar najtesneje povezal koncepta prototipa in stereotipa. Zato sinonimno uporablja pojma "kategorije oseb" in "zaposlitveni stereotipi".

Na področju socialne kognicije lahko govorimo tudi o konvergenci med asociacionizmom in konstrukcionizmom. Pri tem velja opozoriti, da pojem konvergence v tem primeru morda ni najbolj posrečeno izbran. Primerneje bi bilo govoriti o sintezi teh dveh pristopov. Gre seveda za sintezo, do katere ni prišlo zgolj slučajno. Do nje prihaja predvsem s poskusi kompenzacije pomanjkljivosti, ki se pojavljajo pri povsem izoliranih pristopih. Zato se zlasti v osemdesetih letih pojavlja vse več raziskav, ki terminološko kombinirajo asociacionizem in konstrukcionizem. Landman in Manis (1983) omenjata naslednja področja kombinacij asociacionističnega in konstrukcionističnega pristopa: asociativne sheme pri impresiji oseb in pri spominu, teme ("themes") kot asociativne mreže pri oblikovanju impresije in pri spominu. Velja omeniti tudi poročila Rossa in Bowerja (1981), ki sta model sheme diferencirala od asociacionističnega modela in vsakega od njiju specificirala na matematični način. V seriji treh eksperimentov sta oba modela tudi primerjalno testirala. Rezultati, do katerih sta prišla, kažejo, da dobljeni podatki pogosto ne uspevajo razlikovati med obema modeloma.

(Z asociativnimi shemami v zvezi z impresijo oseb in spominom sta se intenzivno ukvarjala Hastie in Kumar (1979). Zanimal ju je zlasti priklic tiste informacije, ki je ali konsistentna ali nekonsistentna z originalno impresijo osebnostnih karakteristik pri drugih ljudeh.) Subjekti so najprej na glas prebrali osem pridevnikov, ki so izražali osebnostne poteze. Vsi ti pridevniki pa so bili sinonimi določene osebnostne lastnosti: prijateljski, inteligenten, pošten. Npr. eksperimentatorji so na ta način "inducirali" posebno shemo. To je bila shema, ki se je oblikovala pri subjektih, ki so opazovali osebnostne značilnosti ocenjevane osebe. Subjekti so nadalje "naštudirali" tudi množico postavk, ki so se nanašale na vedenje iste osebe. Proporc informacij o vedenju osebe je bil konsistenten, nekonsistenten in nevtralen glede na pričakovanja, ki so variirala glede na eksperimentalne pogoje. Subjekti so morali oblikovati določeno impresijo o osebi, hkrati pa so si morali zapomniti informacije. Subjekti so bili nato podvrženi preskusom svobodnega priklica: na tem preskusu so se subjekti (poskusne osebe) zapomnili večjo količino vedenjskih opisov, ki so izražali nekonsistentna vedenja glede na začetno ustvarjena pričakovanja. To pomeni, da so si zapomnili manjšo količino tistih vedenjskih opisov, ki so izražali konsistentna vedenja z načetnim pričakovanjem. Ta učinek sta opazila v vseh treh eksperimentih. Učinek je bil hkrati odvisen od števila nekongruentnih postavk: Manjše je bilo število nekongruentnih itemov, večja je bila verjetnost priklica postavk ravno iz tega seta (Landman in Manis, 1983).

BIBLIOGRAFIJA:

Abelson, R.P., Script processing in attitude formation and decision making, v Carroll, J.S. in Payne, J.N. (ed.), Cognition and social behavior, Hillsdale, New Jersey, 1976.

- Abelson, R.P., Psychological status of the script concept, *American Psychologist*, 36, 1981, str. 715-729.
- Anderson, J.R., Bower, G.H., *Human associative memory*, Winston & Sons, Washington, 1973.
- Bower, G.H., Mood and memory, *American Psychologist*, 1981, 36, str. 129-148.
- Cohen, C.E., Person categories in social perception: testing some boundaries of the processing effects of prior knowledge, *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 1981, str. 441-452.
- Collins, A.M. & Loftus, E.F., A spreading activation theory of semantic processing, *Psychological Review*, 1975, 82, str. 407-428.
- Hastie, R., Kumar, P.A., Person memory: Personality traits as organizing principles in memory for behaviors, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1979, 37, str. 25-38.
- Hastie, R., Schematic principles of human memory, V Higgins, E.T., Herman, C.A. & Zanna, M.P. (Ed.), *Social cognition: The Ontario-Symposium*, Vol. 1, Hillsdale, New Jersey: Erlbaum, 1981.
- Hayes Roth, B., Evolution of cognitive structures and processes, *Psychological Review*, 1977, 84, str. 260-278.
- Landman, J., Manis, M., Social cognition: some historical and theoretical perspectives, v Berkowitz (Ed.): *Advances in experimental social psychology*, Vol. 16, New York, 1983, str. 49-125.
- Lindville, P.W., The complexity extremity effect and age-based stereotyping, *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 1982, str. 193-211.
- Markus, H., Self - schemata and processing: information about the Self, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 1977, str. 63-78.
- Park, B., Rothbart, M., Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization: Memory for the subordinate attributes of in-group and out-group members, *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 1982, str. 1051-1068.
- Rosch, E. & Lloyd, B.B., *Cognition and categorization*, Hillsdale, New Jersey, Erlbaum, 1978.
- Ross, B.H., Bower, G.H., Comparisons of models of associative recall, *Memory and Cognition*, 9, 1981, str. 1-16.
- Taylor, S.E., Crocker, J., Schematic bases of social information Processing, v Higgins, E.T., Herman, A.C. & Zanna, M.P. (Ed.), *Social cognition: The Ontario Symposium*, Hillsdale, New Jersey, 1981.
- Taylor, S.E., The interface of cognitive and social psychology, v J. Harvey (Ed): *Cognition, social behaviour and the environment*, Hillsdale, New Jersey: Erlbaum, 1981.